

Андрићград 2015.

ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ

ТОМ II

АНДРИЋЕВ
ИНСТИТУТ

А Н Д Р И Ћ Е В   И Н С Т И Т У Т

Главни и одговорни уредник:

ЕМИР КУСТУРИЦА

Уредник:

ПЕРО СИМИЋ

Редакција:

др МИРОСЛАВ ПЕРИШИЋ

др СВЕТОЗАР РАЈАК

др ОЛЕГ АЈРАПЕТОВ

Секретар редакције:

мр ИВАН ОБРАДОВИЋ

Тел: 058 620 912

Факс: 058 620 918

info@andricevinstitut.org

Адреса:

Трг Николе Тесле, Андрићград - Вишеград

Дизајн и фирмема:

Еурографика - Зворник

Штампа:

Еурографика - Зворник

Андрићград 2015.

ИСТОРИЈСКЕ СВЕСКЕ

ТОМ II

АНДРИЋЕВ
ИНСТИТУТ

САДРЖАЈ

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 13	9
РАТНИ ЗАРОБЉЕНИЦИ 1914 – ДОКУМЕНТА	10
РУСКИ МИНСКО-ТОРПЕДНИ МОРНАРИЧКИ ОДРЕД У СРБИЈИ 1914-1915	26
ПОКУШАЈИ СТВАРАЊА СРПСКОГ ЧЕТНИЧКОГ ОДРЕДА	
РУСКЕ ЦАРСКЕ АРМИЈЕ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ	34
РАЂАЊЕ ИДЕЈЕ СЛОВЕНСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У РУСИЈИ	41
КУАРОН И ТАВЕРНИЈЕ У АНДРИЋГРАДУ	54
НИКИТА МИХАЛКОВ ВИДИО СПОМЕНИКЕ ЊЕГОШУ, ИВУ АНДРИЋУ И МОЗАИК ПОСВЕЋЕН МЛАДОБОСАНЦИМА	55
ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 14	56
ТРАГЕДИЈА СРБИЈЕ	57
РАТНЕ ИЗБЕГЛИЦЕ - ДОКУМЕНТИ	64
БОРБА ЗА ДУШЕ: СРПСКА ПРОПАГАНДА У РУСИЈИ 1916. ГОДИНЕ	70
ИЗВЕШТАЈ ГОСПОДИНУ МИНИСТРУ ПРЕДСЕДНИКУ	73
ДОКТОР РАЈАН – ЗАБОРАВЉЕНА ЛЕГЕНДА БЕОГРАДА	81
ДОБРОВОЉЦИ И СИЛОВОЉЦИ: ПРВИ, НЕУСПЕЛИ ПОКУШАЈ СТВАРАЊА ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ВОЈСКЕ У РУСИЈИ 1916. ГОДИНЕ	89
ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 15	99
КАКО СУ ЕВРОПСКЕ ИМПЕРИЈЕ КРЕНУЛЕ У РАТ 1914.	99
ЛОНДОНСКИ ТАЈМС О СРБИЈИ 1915.	107
БРИТАНСКА ВОЈНО-ПОМОРСКА МИСИЈА У СРБИЈИ 1915.	116
РЕКВИЗИЦИЈЕ ЗВОНА СА ПРАВОСЛАВНИХ ЦРКАВА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ У ТОКУ ПРВОГ СВЈЕТСКОГ РАТА	122
БОСАНСКИ ПЕТРОВАЦ У ПРВОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ	124
ПОВРАТАК ДОКУМЕНТИМА	127
АНДРИЋГРАД: ЗАВРШЕНА СТУДЕНТСКА КОНФЕРЕНЦИЈА ПОСВЕЋАНА ПРВОМ СВЈЕТСКОМ РАТУ И КЊИЖЕВНОСТИ	140

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 16 142

КОСТА ЦУКИЋ	143
СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ У ИЗВЕШТАЈИМА СРПСКОГ ПОСЛАНСТВА У БЕЧУ 1874-1914.	144
ЛОНДОНСКИ ТАЈМС О СРБИЈИ 1915.	151
СРПСКИ ДОБРОВОЉЦИ У РУСКОЈ РЕВОЛУЦИЈИ	161
УСПОМЕНЕ НА ЦАРА НИКОЛАЈА II КОД СРБА	173
ПРВИ СВЕТСКИ РАТ ИЗ УГЛА СРПСКИХ УМЕТНИЦА	181

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 17 189

ДОЖИВЉАЈИ СРПСКОГ ДОБРОВОЉЦА, БАЊАЛУЧАНИНА МИРКА ЈОВАНОВИЋА, У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ И ГРАЂАНСКОМ РАТУ У РУСИЈИ 1914-1921. ГОДИНЕ	190
СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ У ИЗВЕШТАЈИМА СРПСКОГ ПОСЛАНСТВА У БЕЧУ 1874-1914. ДЕО 2	205
УСПОМЕНЕ НА ЦАРА НИКОЛАЈА II КОД СРБА УОЧИ И ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА	221
ВОЈНО СВЕШТЕНСТВО РУСКОГ КОРПУСА У ЈУГОСЛАВИЈИ	227

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 18 240

ГАВРИЛО ПРИНЦИП И САРАЈЕВСКИ АТЕНТАТ НА СТРАНИЦАМА АМЕРИЧКЕ ШТАМПЕ 1914. ГОДИНЕ	241
СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ У ИЗВЕШТАЈИМА СРПСКОГ ПОСЛАНСТВА У БЕЧУ 1874-1914. ДЕО 3	247
СЈЕЋАЊЕ СВЕШТЕНИКА НИКОДИМА НОВАКОВИЋА НА ПРОГОН У ТОКУ ПРВОГ СВЈЕТСКОГ РАТА	261
СЕЋАЊЕ И ОПОМЕНА СПОМЕНИК И СПОМЕН-КОСТУРНИЦА БРАНИОЦИМА БЕОГРАДА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ	263
ПРВИ СВЕТСКИ РАТ ИНАУГУРИСАО СРЕДСТВА МАСОВНОГ УБИЈАЊА	269
ОТВОРЕНА ИЗЛОЖБА СЛИКА ПЕТРА ЛУБАРДЕ	283

УЗ ЊЕГОША И АНДРИЋА МАТИЈА БЕЋКОВИЋ И ЕМИР КУСТУРИЦА
ОТКРИЛИ СПОМЕНИК НИКОЛИ ТЕСЛИ У АНДРИЋГРАДУ 285

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 19 287

СРБИЈА ИЗМЕЂУ САВЕЗНИКА И НЕПРИЈАТЕЉА 288
ИШЧЕКУЈУЋИ НАПАД 1915. ГОДИНЕ 293
СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ У ИЗВЕШТАЈИМА СРПСКОГ
ПОСЛАНСТВА У БЕЧУ 1874-1914. ДЕО 4 298
НЕПРИЈАТЕЉСКА ТЕШКА АРТИЉЕРИЈА У ТОКУ ОФАНЗИВЕ 1915.
ГОДИНЕ 317
ПРВИ МУЗЕЈ ВЕЛИКОГ РАТА 322
ПРИЧАЋЕ ШПАНЦИМА 324
ХЕРБАРИЈУМ КАП ЛАРА ИЗ ВЕЛИКОГ РАТА КУСТУРИЦИ НА ДАР .. 326
ПЈЕСМЕ АНДРИЋГРАДУ 328

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 20 330

In memoriam: МИЛОРАД ЕКМЕЧИЋ (1928–2015) 331
ПРОМЕНЕ ПРЕМА СРПСКОЈ ОДГОВОРНОСТИ ЗА
ПРВИ СВЕТСКИ РАТ ДЕВЕДЕСЕТИХ ГОДИНА 332
ПОЧЕТАК ОФАНЗИВЕ НА СРБИЈУ 1915. 339
СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ У ИЗВЕШТАЈИМА СРПСКОГ
ПОСЛАНСТВА У БЕЧУ 1874-1914. ДЕО 5 346

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 21 381

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ 382
ВАЉЕВСКА БОЛНИЦА 1914/1915. 398
ПРОСЛАВА ИЛИ ОБЕЛЕЖАВАЊЕ СТОГОДИШЊИЦЕ 407
СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ У ИЗВЕШТАЈИМА СРПСКОГ
ПОСЛАНСТВА У БЕЧУ 1874-1914. ДЕО 6 415

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 22 440

НЕПРИЈАТЕЉСКО НАДИРАЊЕ 1915.	440
ВАЉЕВСКА БОЛНИЦА 1914/1915.	447
СТОГОДИШЊИЦА ВАЉЕВСКЕ БОЛНИЦЕ: ИЗЛОЖБА „СТРАДАЊЕ И ХУМАНИЗАМ. ВАЉЕВСКА БОЛНИЦА 1914–1915“	457
СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ У ИЗВЕШТАЈИМА СРПСКОГ ПОСЛАНСТВА У БЕЧУ 1874-1914. ДЕО 7	458
ЕМИР КУСТУРИЦА ОТВОРИО 60. САЈАМ КЊИГА У БЕОГРАДУ: ИМА ЈОШ ПИСМЕНИХ, САМО СУ НАМ СКЛОЊЕНИ СА ОЧИЈУ!	474
НОВИ ПЛАН АКТИВНОСТИ	477
АНДРИЋЕВ ИНСТИТУТ НА 60. САЈМУ КЊИГА У БЕОГРАДУ	478

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 23 479

ВЕЛИКЕ ПОУКЕ ЈЕДНОГ МАЛОГ НАРОДА	480
СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ У ИЗВЕШТАЈИМА СРПСКОГ ПОСЛАНСТВА У БЕЧУ 1874-1914. ДЕО 8	488
О СТРАДАЊУ НАРОДНЕ БИБЛИОТЕКЕ СРБИЈЕ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ	508
АНТОН ХОЛЦЕР, ЏЕЛАТОВ СМЕШАК – НЕПОЗНАТИ РАТ ПРОТИВ ЦИВИЛНОГ СТАНОВНИШТВА 1914-1918	514
ЗАБОРАВЉЕНИ ЈУНАЦИ СОЛУНСКОГ ФРОНТА	516

ИСТОРИЈСКА СВЕСКА БРОЈ 24 518

МИЛУТИН ВЕЛИМИРОВИЋ – СВЕДОК СРПСКЕ ГОЛГОТЕ	519
ВОЈНИЧКА КАРИЈЕРА АЛЕКСАНДРА I КАРАЂОРЂЕВИЋА	528
КОМИТСКИ НАПАД НА ВАЛАНДОВО И ЖЕЛЕЗНИЧКУ СТАНИЦУ КОД СТРУМИЦЕ 1915.	534
СРПСКО-АУСТРОУГАРСКИ ОДНОСИ У ИЗВЕШТАЈИМА СРПСКОГ ПОСЛАНСТВА У БЕЧУ 1874-1914. ДЕО 9	550

In memoriam:**МИЛОРАД ЕКМЕЧИЋ
(1928-2015)**

У суботу 29. августа у Београду је преминуо Милорад Екмечић један од највећих српских историчара чије је дјело обиљежило историографију друге половине двадесетог вијека. Екмечић је био историчар који је лекције из историје схватао прије свих. Остаће забиљежено његово виђење да је историја БиХ обиљежена вјерским сукобима као и његова кључна теза везана за БиХ, да треба секуларизовати друштво. У једном разговору пре неколико година Милорад Екмечић је изјавио: „Живимо у затишју пред буру. Ја не знам од чега ме је више страх, од затишја или од буре која ће једном доћи”.

ПРОМЕНЕ ПРЕМА СРПСКОЈ ОДГОВОРНОСТИ ЗА ПРВИ СВЕТСКИ РАТ ДЕВЕДЕСЕТИХ ГОДИНА

Као што је већ двадесетих година на Западу дошло до изражавања спремности да се Немачкој олакша осећање кривице за рат и умање репарације како би се заједнички одупрло бољшевизму, а тридесетих отишло и корак даље у прећутном толерисању ревизије Версајског уговора зарад „аписмента”, време хладног рата утицало је на преиспитивања, заједничке декларације историчара и мењање хипотеза. На једној страни биле су потребе хомогенизације западног блока, помешане са жељом да се на новим фрустрацијама поражених у оба рата не створи нови набој. На другој, поједине кризе између два блока које су претиле да прерасту у „врући рат” подстицале су интерес да се наново истражује искуство како су велике силе „склизнуле” у катастрофу самоуништења 1914. године. Историчарима није могла да промакне трка у наоружању, потреба одржања равнотеже и друге форме већ виђеног. Годишњице, почев од 1964, 1984, 1984, биле су такође добар повод. Ратови на Балкану деведесетих година и нови распоред снага нису прошли без одраза на ову тему. Дакле, једном речју, геополитика је најчешће била та која је подстицала или утицала на трендове.

Више историчара је у протеклом времену упозоравало и на политичке прилике у СР Немачкој које су утицале на ток расправа. Нова истраживања политичке, а посебно социјалне историје у Немачкој довела су у питање традиционална геополитичка тумачења узрока рата (опкољеност, угроженост). Родила се тзв. „ФишEROVA контроверза”, која је од многих лоше виђена па је учињено све да се доведе у питање, потре или маргинализује. Овај тренд, више умерен, почео је доласком Хелмута Кола на место канцелара и одласка социјалдемократа са власти 1981. године. Неки конзервативни историчари почињу слободније позитивно да пишу о немачком национализму. „Велики број Немаца схватио је да се коначно завршава раздобље оправдавања и кривица” за далеке рато-

ве, пише историчарка Аника Момбауер. Поново се открива „родољубље”, као дуго непристојна реч.¹ О томе историчарка Мери Фулбрук (1999) пише: „Западнoнемачки канцелар Хелмут Кол, уз сарадњу историчара Михаела Штирмера и Андреаса Хилгрубера, као и филозофа -историчара Ернста Нолтеа, улагао је велики труд осамдесетих година да популарну историјску свест обликује у интересу ‘нормализовања’ немачке прошлости и изградње новог националног идентитета преко селективног приказа и новог тумачења прошлости по музејима и изложбама, али и преко чланака и књига.”²

Наравно, та настојања нису се тичала само Првог светског рата, већ су проширена и на теме Другог светског рата и других раздобља. Уједињење две Немачке било је само додатни подстицај грађењу новог националног идентитета.

Слом Совјетског Савеза и нова геополитичка ситуација те рат на Балкану дали су нови импулс. Пружила се шанса да се „пронађе” „прави кривац и реметилачки фактор” који је и онда, 1914, посвађао Европу и увео је у рат. Паралелно, почела је да наступа идеологија глобализације, која је у свом корпусу имала глорификовање некадашњих мултиетничких и мултиверских империја (осим царске Русије). Некадашње тежње за економским ослобођењем и људским правима, које су се остваривале устанцима и борбом, постају нелегитимни „национализми”. Националноослободилачким покретима одузима се њихово историјско значење и они се поистовећују са национализмом и шовинизмом савременог доба. И опет не сви „национализми” подједнако. Грчки, бугарски, ал-

1 Аника Момбауер, *Узроци Првог свеишког рата, Спорена и сагласности*, СЛЮ, Београд, 2013 (у ориг.: *The origins of the First world war, Controversies and consensus*, Longman, 2002) str. 156—157.

2 Mary Fullbrook, “Dividing the Past, Defending the Present: Historians and National Identity in Two Germanies”, у: Stefan Berger et al. (eds.), *Writing National Histories: Western Europe since 1800*, London, 1999, pp. 217-229 (наведено према: А. Mombauer, српско издање, стр. 157,184).

бански, мађарски, румунски, пољски, италијански и југословенски као да нису спорни. Напротив, споран је само један – српски. Било је потребно само склонити по страни озбиљне историографске резултате и посегнути за некадашњим ресурсима аустроугарске пропаганде и ревизионизма, или повући паралеле онда, 1914, и „сада” Сарајево, Сребреница.

Током деведесетих година и у овом веку објављено је више важних књига, чланака и тематских зборника који третирају ову тематику.³ Концентрисали смо се само на оне који уже третирају или преиспитују поводе и узроке избијања Првог светског рата, а не његово целокупно трајање и форме. Ови радови обухватају још већи број партијалних тема на свим језицима. Осврнути се на сва нова или нека допуњена издања, која дневно излазе, захтевало би много више простора. Сви радови имају по једно поглавље или део посвећен „Јулској кризи 1914” или „Сарајеву 1914”. Аутори се ту ослањају на она тумачења која су њима блиска, износећи често један стандардни сет најпознатије литературе.

Уопштено, могло би се устврдити да су у протеклих двадесет година опстала три већ позната тренда: један који је етаблирала нова историографија, примарно у Немачкој и Аустрији око империјалних корена, првенствено немачке тежње да се изврши нова прерасподела моћи; други, умерени конзервативизам који респектује нова открића, али жели да укаже на меру угрожености Немачке и Аустроугарске у „скорој будућности” и које

су следствено биле присиљене на „превентивни рат», и трећи, који жу ди да цео проблем избијања рата сузи на Балкан, који је почев од деведесетих година, по трећи пут у једном веку, постао парадигма за све проблеме света и основна саставница медијскопропагандних сатанизација. Условно би постојао и четврти тренд – да се правилније испитају сразмере доприноса осталих учесника кризе и рата. Ако би ширили тему, могло би се уочити да постоје и други трендови. У првом реду ту су новија теоријска и примењена разматрања националног и националних идентитета, са дефинисањем „старих», „нових» и „закашњелих” нација, потом цео ланац различитих интереса за теме „сећања», „масовног страдања», „економије», „миграција», „историје полова” и др.

Пишући о истраживачким резултатима немачког историчара Фрица Фишера, његовим књигама *Посезање за светском моћи, Савезу Елита и др.*, историчар Андреј Митровић је истакао да је Фишер својим продубљеним истраживањима довео у питање три догме немачке националне свести које су се успостављале од Сарајевског атентата, па у целом међуратном периоду. Прва догма је да је Рајх од 1914. до 1918. водио одбрамбени рат, штавише да је то била „борба за опстанак». Друга догма – да Рајх није изазвао Први светски рат. Трећа догма, којој су две претходне служиле као подлога – да је нацистички Рајх, дакле и неспорно немачко изазивање Другог светског рата, нешто несагласно целој ранијој немачкој историји, нешто што је изузетак, случајност.⁴

3 R.J. W. Evans and Hartmuth Pogge von Strandmann (eds.) *The Coming of the First World War*, Clarendon Press, Oxford, 1991; Samuel R. Williamson, *Austria-Hungary and the Origins of the First World War*, New York, 1991; John W. Langdon, July 1914: *The Long Debate, 1818-1990*, Berg, New York/Oxford, 1991; V.R. Berghan, *Germany and the Approaching of War in 1914*, St. Martin Press, New York, 1973 (1993); Holger H. Herwig, *The First World War Germany and Austrian-Hungary 1914-1918*, Arnold, 1997; Annika Mombauer, *The origins of the First world war, Controversies and consensus*, Longman 2002; Annika Mombauer, *Helmut von Moltke and the Origins of the First World War*, Cambridge University Press, 2001, 2003, 2005; Keith Wilson (ed.), *Decisions for War, 1914*, St. Martin's Press, New York 1995; Annika Mombauer (ed.) *Forging Collective Memory. Governments and International Historians through Two World Wars*, Berghan, Oxford 1996; Richard C. Hall, *The Balkan Wars 1913-1913 Prelude to the First World War*, Routledge, 2002; Richard F. Hamilton, Holger H. Herwig (eds.), *The Origins of World War I*, Cambridge University Press, 2003, 2007; Rut Henig, *The Origins of*

the First World War, (3th ed), Routledge 2003 (1. издање 1993); David Fromkin, *Europe's Last Summer: Who Started the Great War in 1914?*, New York, 2004; James Joll & Cordon Martel, *The Origins of the First World War* (3th ed.) Longman, 2007; Jay Winter, Geoffrey Parker and Mary R. Habeck, *The Great War and the Twentieth Century*, Yale University Press, 2002; Jay Winter, Antoine Prost, *The Great War in History: Debates and Controversies, 1914 to the Present*, Cambridge University Press, 2005; Stefan Schmidt, *Frankreichs Außenpolitik in der Julikrise 1914* (Munich, Oldenbourg, 2007); Sean McMeekin, *The Berlin-Baghdad Express. The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power 1898-1918*, Penguin, London, 2010; Sean McMeekin, *The Russian Origins of the First World War*, The Belknap Press, Harvard, 2011; Christopher Clark, *Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*, Allen Lane, Penguin, London, 2012; Sean McMeekin, July 1914. *Countdown to War*, Cambridge, Mass., Belknap Press of Harvard University Press, 2013; Margaret MacMillan, *The War that ended Peace, The Road to 1914*, Random House, New York, 2013; Max Hastings, *Catastrophe. Europe goes to War 1914*, William Collins, 2013.

4 А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, стр. 15.

Фишер је установио да је постојала тежња за постизањем светске моћи са припадајућим циљевима, који су се зависно од услова мењали, али не битно (*Imperium Germanicum*). Са својим сарадницима, Гајсом на првом месту, установио је све активности које су водиле једином „решењу” како се не би пропустила шанса да се атентат искористи као повод за рат. Кроз књигу *Савез елита* показао је да се основни циљ спољне политике – светска доминација није променио од 1871. до 1945. године. Конзервативци су током расправа са њим понешто ублажили међуратне ставове. На једној страни, одговорност су приписали групи око генерала Лудендорфа и пангерманистима, а остале су амнестирали, а на другој, почели су уводити категорије као „превентивни рат”, „урачунати ризик” или „поликратски хаос” (професори Андреас Хилгрубер /*Andreas Hillgruber*/ и Волфганг Момсен/*Wolfgang Mommsen*/). Почетком осамдесетих година очигледно се није могло истрајавати на старом миту у целини, па су се његове саставне тезе почеле појављивати у новим формама. Сам Фишер остао је у трајној дискусији (борби) из дубоког уверења да се та прошлост и те како тиче Немаца, немачких суседа и целог света.⁵ Колико је приземних удараца морао овај борац да истрпи, слично професору Кантровицу излмеђу два рата. Поменимо само да је министар спољних послова Герхард Шредер (*Gerhard Schroder*), поступајући по савету старијих конзервативних историчара, Фишеру одузео средства за путне трошкове за планирану турнеју предавања по Сједињеним Америчким Државама које му је доделио Гетеов институт. Ову турнеју је доајен немачких историчара Герхард Ритер (*Gerhard Ritter*) упоредио са „националном трагедијом”.⁶

Професор Бергхан закључује да је после много година расправа међу историчарима око одговорности за избијање рата у августу 1914, у току којих су немачки историчари или кривили Тројну антанту или све подједнако за склизнуће у понор, Фишерово контроверзно произвела резултат који је данас широко прихваћен у научној заједници која се бави непосредним узроцима рата – царска палата у Берлину гурнула је Европу преко руба. „Ти људи су

недељу дана пре 1. августа, заједно са јастребовима из Беча, својевољно погоршали кризу, иако су били у најповољнијој могућности да је примире и демонтирају”. Пратећи научне резултате Фишера и следбеника може се, по Бергхану, констатовати да постоји широки консензус да се током критичних недеља најважнији конфликт одвијао између војних и цивилних личности Рајха. Круг око Молткеа није хтео да пропусти прилику која се указала „да се среде рачуни са Антантом”.⁷ Његов аустроугарски колега Конрад је у периоду од 1. јануара 1913. до 1. јуна 1914. године 24 пута тражио рат против Србије.⁸

Ови погледи ушли су и у немачке уџбенике (сем у Баварској) за време владавине социјалдемократа.

Историчар Џејмс Џол (*James Joll*) у својој често навођеној студији о узроцима рата додаје још један важан моменат – психолошки фактор («*the mood of 1914*») – као „круцијални фактор” који је стајао иза суноврата Европе у хаос, мада се ограђује да се он може приближно проценити и да се разликовао од земље до земље, од класе до класе. Џол закључује да је на сваком нивоу постојала вољност да се прихвати ризик или прихвати рат као солуција за читав низ политичких, социјалних и међународних проблема. По њему, ваља се окренути и истраживању менталитета европских владара и њихових поданика „јер ће на крају објашњење за узрок рата ту лежати». Категорије као што су страх, напетост, фрустрираност, надања маса да ће им бити боље, лепше, богатије итд., треба узимати у обзир.⁹ Историчарима није промакао тај фактор, али су учавали намерно произвођење масовне психозе у одређеном правцу. Медији су потпаљивали ратна расположења, на која су владајући „морали да одговоре”. С друге стране, медији су у Немачкој и другим државама прећуткивали да су антиратне демонстрације ништа мање масовне. Дехуманизација непријатеља, расистичке примесе, инсистирање на „вишим” и „нижим” цивилизацијским нивоима, „природним правима”, „немачком кул-

7 Н. Herwig, *н. ч.*, стр. 304.

8 Dedijer, *Sarajevo*, стр. 238. Не рачунајући период од 1906. до 1912, амерички историчар Фау је израчунао тај број према сопственим Конрадовим казивањима. Конрад је тежио да се јужнословенско питање реши силом и превентивним ратом против Србије.

9 J. Joll, *The Origins of the First World War*, London 1984 (1996), према првом издању стр. 196 (наведено код: V. Berghahn, *н. д.*, стр. 289).

5 Исто, стр. 46, 47, 49.

6 Н. Herwig, *н. ч.*, стр. 304.

турном духу” насупрот „словенству”, све је то било део „стања духова 1914”, када се ломило - ићи у рат или смирити кризу.

Уз историографију каква се деценијама етаблирала кроз полемике, али и увођење нових форми промишљања и рада на изворима, данас смо сведоци да постоје и неки други трендови, мање научни, а више одраз свог времена. Рекли бисмо, дела са политичком мисијом. Историчару са овог простора не могу да промакну дела намењена широј публици, код глобалних издавача, која оживљавају реторику међуратне (поражене) Европе. Након „кратких историја» Босне и Косова, које су политичари делили новинарима и мање упућеним сарадницима, сада, пред стогодишњицу, појављују се дела која „откривају” дуго скриваног кривца за рат – „српски национализам”, „конспирацију” против једног уређеног и цивилизованог царства које је било носилац прогреса и стабилности на Балкану. Открива се, тако, да је у корену свега Гарашаниново „Начертаније” из 1844, пројекат „Велике Србије”, страст и склоност за убиствима владара (1903, 1914) итд. Једном речју, „откривен је» поново тај најодговорнији фактор нестабилности и „једини” реметилачки фактор на Балкану, који има уграђену малигну „менталну мапу”.¹⁰

Професор Милорад Екмечић је у више наврата упозоравао на мистификације које су биле плод међуратних расправа о „ратној кривици”, а које су постале баштина националних и националистичких идеологија. Један такав пример је олако баратање интерпретацијама Гарашаниновог „Начертанија”. Пројекат изразито међународног порекла, са редакцијама државника који су имали повод да се сарадња са Хрватима прикрије пред Аустријолд, почео је у Немачкој и Аустрији тридесетих година да се оцењује као почетак „српског пројекта». Деловање повереника Народне одбране 1908-1914. изједначило се са некадашњим активностима Гарашанинових агената, који су контактирали, углавном, са истакнутим личностима. У другој намери, да би поткрепили идеју о дугом трајању југословенства, српски и југословенски историчари су му такође приписали трајност и перманентност

10 Christopher Clark, *Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*, Allen Lane, Penguin, London, 2012, pp. 3-5, 13-22, 26, 71-76.

на путу ка заједничкој држави.¹¹ Документ који је евидентно остао затурен у Гарашаниновим папирима и ван оперативне употребе до поновног открића и објављивања 1906, почео се интерпретирати не само као извор српског империјализма (хегемонизма) већ и етничког чишћења у најновијем времену. Посебно су тезе аустроугарских носталгичара биле подлога за писање о њему у време НДХ. Овакво разумевање настојаће данас да оживе неки историчари, у жељи да кривицу за рат виде у српској конспирацији и руским тежњама.¹²

Колико је политички контекст деведесетих година био присутан када су квалификације српског национализма у питању пратимо и у сјајној и иновативној књизи Најла Фергусона (Niall Ferguson) *Pity of the War*. Пишући укратко о настајању националних држава на Балкану и Европи у XIX веку и односу сила према њиховом настанку и ширењу, он каже да српска влада није била тако подложна руској доминацији као бугарска, али је „њена политика била агресивно националистичка и експанзионистичка». И даље каже, оно што је Пијелдонт учинио педесетих и Пруска у Немачкој шездесетих година XIX века, то је Србија хтела почетком XX века на Балкану – „да прошири своје територије у име ‘јужнословенског’ национализма”.¹³ Нема ни речи о националноослободилачком фактору, тежњама других ка Србији; постоји само из Србије ка окружењу. Да будемо праведни, то се не види ни у случају осталих – говори се само о територијама. Примећује и цинично држање империјалних сила, које су Грке и Србе виделе као „успешне против Турака, али само до границе које

11 Roderich Goetz, „Das osterreichisch-serbische Problem bis zur Kriegserklärung Österreich-Ungarns an Serbien 28 Juli 1914”, у: V. E. Fischer, V. Carl Bohm-Schon, *Die Vorgeschichte des Krieges*, 10, Berlin, 1930 (наведено према: М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије*, 2. издање; После њих јавио се генерал Саркотић, гувернер Босне током рата, у књизи *Der Banja Luka Prozess*, 1, Berlin, 1933; О новим инструментализацијама и правом контексту Гарашаниновог „Начертанија” видети: Р. Љушић, *Књига о Начертанију*, Београд, 1993. 12 М. Grmek, N. Didara, N. Stimac (eds.), *Le nettoyage ethnique. Documents historiques sur une idéologie serbe*, Paris, 1993, p. 57-80 (наведено код: D. Batakovic, „Nacertanije Ilije Garasanina: problemi i znacjenja”, у: *Dijalog povjesnicara istoricara*, 1, приредили Hans Georg Fleck и Igor Graovac, Zagreb, 2000, str.109-125, nap. 32); Christopher Clark, н. г., 22.

13 Niall Ferguson, *The Pity of the War. Explaining World War I*, Allen Lane, Penguin Press 1998 (1999), према Basic Book, 1999, str. 144.

су Силе дозвољавале.”¹⁴

Манфред Раухенштајнер (Manfred Rauchensteiner) ће у својој књизи (1993) навести, у стилу „модерне”, да је Франца Фердинанда „убио терориста који је био под српским утицајем». Аустроугарски државници су били сигурни у умешаност српске владе у убиство надвојводе, пише он, што се тек потврдило кроз папире Солунског процеса 1917 (однете 1941. из Југославије – прим. М. Б.). Тако се сазнало да је један број чланова владе знао за планирани терористички чин.

Британски историчар Марк Корнвол (Mark Cornwall) ће у првој половини деведесетих година дати своје већемтне оцене о улози Србије. Рат је, по њему, био добродошао српској влади јер ју је решио унутрашњих брига. Србија је, према „доказима”, била много тврдоглавија и независнија „него што су историчари замишљали ... у јулу 1914. Србија је била спремна да одбије аустријске захтеве који су били у супротности са статусом суверене и ‘цивилизоване’ државе (у оригиналу – прим. М. Б.)... Због тога је влада срочила (у оригиналу: по сопственом мишљењу – прим. М. Б.) веома помирљив одговор, који је ипак био пун резерви ... Краљевина је била спремна 25. јула да уђе у ризик локалног рата са Аустроугарском ... До краја јула 1914. године Пашић је знао да се Велика Србија може остварити само кроз огањ све-европског рата. Сама Србија помогла је да се тај рат догоди јер током Јулске кризе није била спремна да се врати у положај аустроугарског сателита (sic!).”¹⁵

Да ли је посредни незнање, или набеђеност, или нешто треће. Већ би реакције на ултиматум који су сами Аустроугари и Немци означавали као „неприхватљив” морале водити овог историчара супротном закључку од онога који износи. У Британији, Русији и другим државама омадх су препознали његову праву природу. Аустроугарски амбасадори су у метрополама, после његовог предавања, могли чути коментаре да је то „ужасан документ” и да је срочен само са једним циљем – да доведе до рата. Дакле, лако су одгонетнули његову праву природу, која је и водила његове творце. Када су 26. јула у европским престоницама доби-

ли на увид садржај српског одговора, у реакцијама се видело поштовање српског напора да се сачува мир до крајњих могућих граница. Ако је можда некоме „споран» коментар руског министра спољних послова Сазонова: „Превазилази сва очекивања по умерености и жељи да се Аустро-Угарска задовољи. Ми не видимо какви би још захтеви могли бити ... изузев ако бечки кабинет не тражи изговор за рат”; или, ако је некоме „некомпетентан” коментар бугарског премијера Радославова „да се Србија у свом одговору на аустријску ноту показала врло помирљива и да је учинила све уступке који су могући”; или, ако је „пристрасан» коментар у француском Министарству спољних послова, где је аустроугарском амбасадору изјављено „да је по општем уверењу Србија ишла до крајњих граница, те с тим више има разлога надати се да Аустро-Угарска неће учинити ништа непоправно”,¹⁶ ако одговор заиста није био сусретљив и отварао врата дипломатском решењу, како онда објаснити да је нота највећи утисак оставила у дипломатским круговима у Берлину, на Двору и међу протагонистима рата. Канцелар Бетман је имао проблема да Кајзера поново подстакне на рат након што је његово расположење после читања помирљивог српског одговора на аустроугарски ултиматум потпуно променило. „Он је одлучио да су сада сви разлози за рат отпали”. Кајзер „више није желео да Аустрија изазове рат”. Био је спреман да напусти Аустроугарску, ако га она започне. Али његов министар рата Фалкенхајн, према властитим белешкама, охладно га је подсетивши га да „он више не контролише ствар”. И Бетман је сматрао да Кајзер више није у позицији да се меша. Точак се закотрљао.¹⁷

Ово је на многим местима могао прочитати и Марк Корнвол. Тада би му закључци били другачији.

Горњи наводи нису само коментар на олака нагађања Марка Корнвола. Једнако могу ићи као коментар на исте спекулације Манфреда Раухенштајнера, који српској влади приписује непомирљивост и у одговору на ултиматум. „Брижљиво срочени одговор на бечки ултиматум требало је да буде

¹⁴ Исто.

¹⁵ Mark Cornwall, “Serbia”, у: K. Wilson (ed.) *Decision for War*, pp. 83-84 (према: А. Момбауер, српско издање, стр. 177,188).

¹⁶ ДСПКС, књ. VII, 2, стр. 671, док. 562; стр. 682, док. 586; стр. 686, док. 594.

¹⁷ А. Момбауер, *Helmut Moltke*, pp. 198-199.

прихватљив европским владама, али ни у ком случају није био безусловно прихватање захтева који су упућени Београду. Из чињеница да је Србија почела мобилизацију више сати пре слања одговора на аустријски ултиматум види се да је српска влада била свесна последица свог одговора.¹⁸ Каква конструкција! Да ли се заиста ради о омашци, или незнању. Мобилизација је у Србији наређена 25. јула у 21 час, са почетком 26. јула, два и по сата након изјаве Аустроугарског посланика да су односи две земље прекинути. У Аустроугарској је 25. јула у 21.23 наређена мобилизација за план „Б” свих осам предвиђених корпуса, са почетком 28. јула. Тај декрет потписао је лично цар Франц Јозеф.¹⁹

Кристофер Кларк такође износи, као и Манфред Раухенштајнер, али се на њега не позива, да је аустроугарском посланику Гизлу било јасно да прихватање ултиматума „неће бити безусловно. Наредба за српску мобилизацију је била на снази од три сата тог поподнева, градски гарнизон је изашао уз велику буку да заузме брежуљке око града, Народна Банка и Државни архив су евакуисани из Београда у унутрашњост, и дипломатски кор је био већ припремљен да следи владу у Крагујевац, на путу за Ниш.”²⁰

У овом детаљу греша и Жан Жак Бекер. И он погрешно наводи да је мобилизација у Србији била наређена 25. јула у 15 часова, чак три сата пре предаје одговора на ултиматум, јер није имала никакве илузије како ће бити дочекан њен одговор на ултиматум.²¹

Било је гласина и процена које су стизале у Беч да је мобилизација била наређена већ 24. јула у 16 часова. Тако је јављао аустријски обавештајцац из Шапца преко команде XIII корпуса у Загребу, што је примљено у 23.30 часа тог дана. Поред ове вести

18 Manfred Rauchensteiner, *Der Tod des Doppeladlers: Österreich-Ungarn und Erste Welt Krieg*, Graz, Vienna and Cologne, 1993, S. 85 (према: А. Момбауер, српско издање, стр. 178,188).

19 M. Radenkovic, *Cerska operacija, Beograd*, 1953, str. 62-23.

20 C. Clark, h. g., стр. 467. Мада је овај навод очито мешавина процена и нагађања, те накнадних сазнања (око евакуације дипломата) аутор се позива (нап. 44, стр. 650) на извештај аустроугарског војног аташеа из Београда 25. јула 1914 (Kriegsarchiv Wien, AOL, Evidenzbureau, 3506, 1914, као и на мемоаре руског дипломате у Бечу: N. Shebeko, *Souvenirs. Essai historique sur les origines de la guerre de 1914*, Paris, 1936, p. 231). Шебеко наводи, вероватно по неким бечким гласинама: 3 сата после подне (trois heures apres midi).

21 Jean- Jacques Beker, n. d., str. 75. Бекер не наводи извор за ову тврдњу.

Конрад Хецендорф бележи и да је 25. јула стигла друга вест, да је у четири сата после подне наређена општа мобилизација. Ово последње личи на Гелинеков извештај који користи Кларк.²² Било је гласина и међу самим Србима да ће бити проглашена мобилизација, или да је већ проглашена (а није била – прим. М. Б.), увек из „поверљивог” извора.

Ипак, питамо се зар није неки српски извор првог реда био примеренији за ову осетљиву интерпретацију од простог обавештајног нагађања или накнадног дипломатског сећања. Стога подсетимо како су стварно текли догађаји. У Србији је после увида у садржај ултиматума одмах схваћено какав циљ има. Министар војни Душан Стефановић почео је предузимати мере предострожности, али је премијер Пашић отклонио предлог хитне мобилизације:

„Видећи по садржини ултиматума сву озбиљност ситуације, још истог дана без знања Председника владе саопштио сам свима командантима дивизије да прегледају припрему за мобилизацију и да се сви официри који су на одсуству и боловању позову натраг у своје команде. Позвао сам заступника начелника Генералштаба пуковника Душана Пешића и наредио му да се одмах позове војводу Путника и пуковника Живка Павловића из Главног генералштаба, који су били ван земље на лечењу, да се најхитније врате у Отаџбину. Свим окружним пуковским командама наредио сам да прекину рад на регрутацији и да се врате у своје команде. Лично сам позвао команданта Дунавске дивизије пуковника Анђелковића и саопштио му да изведе све трупе београдског гарнизона у логоре. 12. јула (25. јула) пре подне отишао сам код г. Пашића. – Шта да радимо са војском, господине предредниче, да ли да мобилишемо? – питао сам га. С руком на бради, премишљајући Пашић ми је одговорио: – За сад ништа не дирајте. Вечерас ће се знати. Вратио сам се у министарство и наредио да се одмах изврши евакуација београдског војног млина за Ниш и да се спреме наређења: да железнице пређу у војне руке, да се минира савски жељезнички мост и да се спреме за штампу подаци о аустроугарској војсци који ће се раздати нашој војсци.”²³

22 Conrad von Hetzendorf, n.d., vol. IV, str.109,110.

23 Душан Стефановић, „Пред буру... (Београд у првим данима Светског рата)”, у: *Агонија Београда у Светском рату*, Београд, 1931, стр. 3-15; ДСПКС, књ. VII, св. 2. стр. 645, док. 522. Министар

Тек када се Пашић вратио од Гизла и придружио министрима који су га чекали у Председништву владе у Ристићевој кући, сви сем Стојана Протића, сазнали су да нема више наде и да је све готово. Била је то трећа седница владе тога дана која је трајала до 19 часова.²⁴ Наређене су припреме за евакуацију владе и сазив скупштине у Нишу. Према белешкама министра војног Стефановића, он се после састанка вратио у Министарство војно и ту заједно са пуковником Крстом Смиљанићем у 19 часова написао наредбу за мобилизацију.²⁵ Потом су у Министарству војном до десет сати увече припремани укази о формирању Врховне команде и њен одлазак за Крагујевац, сведочи Стефановић. У документима војних команди бележи се да је мобилизација наређена у 21 час, са почетком сутрадан.²⁶ О тој вести своју владу хитно је обавестио британски посланик Крекенторп у 22 часа.²⁷ Србија је 26. јула била облепљена плакатима.

Ако се примени логика Раухенштајнера или Кларка, да је Србија унапред била убеђена да њен одговор неће задовољити и тобож наредила мобилизацију пре предаје одговора; онда је аустроугарска влада, убеђена у неприхватљивост својих захтева, већ унапред саставила писмо којим се српски одговор одбија, посланик је већ био укрцао ствари на брод за Земун пре предаје одговора, а аустроугарски Генералштаб је наредио мобилизацију 25. јула у 21.23 часова. Што је најзанимљивије, једна влада о тако деликатном питању оставља ствар

војни преко МИД 11/24. јула 1914 упутио позив свим официрима у иностранству да се врате у земљу.

24 „После треће седнице владе”, Политика, 13 (26) јула 1914.

25 Архив САНУ, бр. 8701, Фасцикла 1, стр. 2. Дневници и папири министра војног пуковника Душана Стефановића.

26 Овог дана у 21 час примљено је наређење команданта Ибарске див. области Пов.О. Но 1, којим се саопштава Његовог Величанства Краља указ о мобилизацији целокупне наше војске. Као први дан мобилизације одређена је недеља 26. јула (по новом календару) (Ратовање Петог пешадијског пука „Краља Милана” 1912-1920, Ваљево, 1998, стр. 37 (према Оперативном дневнику пука); М. Radenkovic (генерал), n. d., str. 62—63; А. Митровић, Србија, стр.81 (влада је 25. увече прогласила мобилизацију); Александар Стојићевић, пуковник за ђшт. послове, *Историја наших ратова За ослобођење и уједињење од 1912-1918, год. (Ток операција и примена снабдевања)*, Београд, 1932, стр. 25; *Српске Новине*, 13 (26) јули 1914, Указ о мобилизацији од 12 јула.

27 *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914 (BD)*, Vol. XI, June 28th - August 4th, 1914, Items 1-299, Doc 130, Tig 54, Mr Crackanorpe to sir E. Cray, Belgrade, July 25, 1914. D 10 PM/ R 11.30 PM: “Mobilisation ordered”.

на процену генералу, барону Владимиру Гизлу. Не сматра за потребно ни да види одговор, а камо ли да га простудира па донесе одлуку. Све је за њу обавио њен посланик у Београду фон Гизл.

Наравно, ниједан амбасадор, ма каква личност био, не би могао сам да предузме тако далекосежан одговор да није имао прецизне инструкције. Историчар Андреј Митровић наводи и коментар немачког посланика у Београду фон Гризингера (v. Criesinger) о одјеку одговора на ултиматум, како га је видела тамошња дипломатска заједница:

„Након што смо српски одговор подробно и у миру размотрили, у кругу колега који су се сакупили код мене владало је јединствено уверење да је барон Гизл пребрзо отпутовао. Свима нам се чинило да је Србија веома далекосежно изишла у сусрет захтевима и да је томе био несразмерно кратак рок у коме је наш аустроугарски колега проанализирао уручени му одговор. Наиме, сви смо ми сматрали да би нама требало више времена, па смо закључили да је он унапред добио налог да отпутује уколико, да тако кажем, Ултиматум не буде глатко прогутан. У међувремену је српски одговор био објављен и учврстио нас у томе да смо тачно разумели [зашто је Гизл отпутовао].”²⁸

Историчар Макс Хејстингс наводи да је Владимир Гизл заиста 7. јула, пре повратка на дужност у Београд, добио од Бертолда прецизне инструкције: „Како год да Срби буду реаговали на ултиматум [који се тада писао], ви морате прекинути односе и мора доћи до рата.”²⁹

Занимљиво је приметити да Кристофер Кларк, признаје да је ултиматум био креиран тако да буде одбијен и да је Гизл добио инструкције да одбије српски одговор без обзира на његов садржај.³⁰

(Део из књиге М. Бјелајац, 1914-2014. *Зашто ревиизија. Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, Одбрана, Београд 2014)

Др Миле Бјелајац

28 А. Митровић, n. d., 80, нап. 151 (према: J. Griesinger, “Die kritischen Tage in Serbien”, Berliner Monatshefte, 1930, No. 9, str. 839-840).

29 Max Hastings, n. d., “The Descent to War”, p. 45 (“However the Serbs react to the ultimatum [then being drafted], you must break off relations and it must come to war.”).

30 C. Clark, h. g., str. 57, 467.

